

Др Сима Д. Аврамовић, редовни професор
Универзитет у Београду
Правни факултет у Београду
sima@ius.bg.ac.rs

НУШИЋ И РЕТОРИКА У СРБИЈИ*

Сажетак: Аутор у овом раду анализира карактеристике, значај и домете Нушићеве познате књиге *Реторика из 1933. године*. У основним цртама најпре приказује стање литературе о реторици код Срба у Угарској, а потом и у Србији, указујући на то да је пре Нушића најзначајније дело о реторици саставио наш дружи велики комедиограф Јован Стерија Поповић 1844. године, али је оно остало у рукопису, необјављено све до друге половине 20. века. Исто тако, указује на стање реторике и литературе о реторици у свету, почев од кризе у којој се класична реторика нашла због формалистичког и све стирилнијег дискурса, па до појаве „нове реторике“ у ширем смислу (разликујући перелмановску „нову реторику“ у ужем смислу), односно до појаве модерног *public speaking* правца и Дејла Карнегија. Анализирајући Нушићеву књигу аутор наводи више примера у којима се огледа његова приврженост класичној реторици, али и значајни искораци у правцу њеног модернизовања. Насиојање да „модернизује“ класичну реторику, што је чинио са одрезом и мером, истинава се као његова најважнија предност и врлина, а показало се током времена и као његов особен допринос идентитету ове дисциплине код Срба. Сматра да вишалности и популарности коју је сачувала све до данашњих дана, Нушићева *Реторика* дузује онајвише доброј концепцији, односно складном стоју класичне реторике, зачињеним појединим досиједућима нове реторике из времена у коме је живео. Аутор пореди Нушића са водећим и утицајним модерним америчким аутором Едвардом Корбејом који стоји на стиановишту да је класична реторика

---

* Рад је настао у оквиру стратешког пројекта Правног факултета Универзитета у Београду „Идентитетски преображај Србије“. Аутор је уз сагласност Редакције, пошто је рукопис већ предао Зборнику радова Правног факултета у Новом Саду, на молбу главног и одговорног уредника часописа *Hereticus*, пристао да се овај рад уз мање измене накнадно објави и у тематском броју тог часописа (3-4/2014), пошто је у целости посвећен 150. годишњици рођења Б. Нушића (1864) и његовом делу. Тај тематски број ће бити комплетиран и објављен током 2017. године.“

још увек корисна и деловорна, „можда чак и више од различитих курсева који су је заменили“. На крају указује на опасност од неоилемењеног *public speaking* тренда и залаже се за то да и данас, на Нушићевом идентитетском питању, рејторика и подучавање рејторички треба да буду засновани на комбиновању вредности и сазнаја класичне рејторике и искуства нове примењене рејторике.

Кључне речи: *Класична рејторика, нова рејторика, public speaking, Силерија, Едвард Корбеј.*

I

Учбеници реторике су у Србији дуго били права реткост. Устаничко доба и први озбиљнији узлет политичког живота је изнедрио један број талентованих, али углавном самониклих беседника, који нису много знали о теорији беседништва – реторички, већ су напросто били само успешни у свом вербалном изразу. Мало њих је уопште и било у стању да чита књиге. Крајем прве половине 19. века, у време када је донет Српски грађански законик 1844. године, чак је и велики број носилаца јавних функција био једва писмен. Тако су од 17 председника окружних судова тројица били потпуно неписмени, десеторица су се могли само потписати, тројица су завршили нешто више од основне школе, а само један је био правник. У 17 окружних судова, Суду вароши Београда и Апелационом суду, 18 судија је било неписмено, седморица слабо писмени („врло мало читати и писати зна“), њих 14 је имало основну школу, шесторица су имали нешто више од основне школе (тројица гимназију, један богословију и двојица неке „војне науке у Русији“). Ни почетком друге половине 19. века општа ситуација није била много боља, јер је 1866. године било 96% неписмених становника.¹

Из тих разлога није необично што је веома уски круг образованих људи у то време знао тек понешто о реторички и њеним начелима, мада је Доситеј Обрадовић у свом просветитељском програму и активности сматрао реторички једном од централних дисциплина, дефинишући је притом као науку.² Доживљавајући реторички на својствен начин, као „науку над наукама“ коју треба

---

¹ Мирковић, З., *Српска правна историја*, Београд 2016, 184.

² Обрадовић, Д., *Сабрана дела II*, Београд 1961, 149: „Реторика, то јест наука лепо говорити, срце мноштва људи добијати и цели народ на све што је добро, похвално и општеполно склањати и доводити, веома је благопотребно знање“. Ипак, ваља имати на уму да је Доситеј реч наука често користио и у ширем значењу „наук“, а не нужно и увек у ужем значењу одређене научне дисциплине. Тако у свом чувеном и ефектном говору на отварању Велике школе 1808. године он позива прву генерацију ученика да се „просвештавају у наукама и добродетели“.

популарисати, он је њу спајао са књижевном делатношћу. Доситеј сматра да три кључне научне дисциплине – логика, етика и политика имају заједнички именитељ у реторици. Састављајући збирке изрека, басни, као и својим целокупним књижевним опусом у коме се у великој мери користе реторички елементи, Доситеј је допринео и постављању темеља српске реторике. Додуше, први српски уџбеник реторике се појавио знатно раније и сачинио га је Сомборац Аврам Мразовић, који је био надзорник и управитељ српских школа у Бачкој и Барањи. Он је у Будиму 1821. године објавио *Руководство ка славенском красноречију*, по свој прилици по узору на угарски приручник за реторику Јожефа Григеља *Institutiones oratoriae*, а све на трагу Квинтилијановог концепта реторике.³ Међутим, тај уџбеник је вероватно доспевао у руке тек једног броја српских ђака и интелектуалаца у Војводини, и по неког образованијег човека у Србији. Подучавање реторике се код Срба на просторима Војводине гајило и пре тога у српско-латинским школама, још почетком XVIII века, и заснивало се првенствено на уџбеницима који су се користили на Кијевској духовној академији, тако да је поред утицаја класичних писаца струјање из Русије снажно обележило зачетке реторичке мисли код Срба.⁴

Све је то био само заметак који се развијао у Војводини, а првим значајним уџбеником реторике који је настао у Србији може се сматрати рад баш под таквим, концизним насловом, из пера Јована Стерије Поповића. Мада је остао упамћен првенствено као један од најуспешнијих српских комедиографа, Стерија је био и један од три прва професора Правног факултета у Београду или, тачније, „Правословног оделенија“ на Лицеју у Београду, када је оно формирано 1841. године (заједно са Игњатом Станимировићем и Јованом Рајићем). Био је и успешан адвокат, министар просвете и утемељивач српског образовног система, као и творац Закона о устројенију јавнога училишног настављенија 1844. године. Те исте године Стерија је написао и *Реторику*, чиме је своје начелно залагање да се „штампају школске књиге“ и практично спроводио у дело. Наиме, он је лично написао неколико уџбеника за средње школе (*Латински буквар*, *Латинску ђрамаиџу*, *Немачку ђрамаиџу*, *Реторику*), као и уџбеник *Природно право* за студенте Лицеја.⁵ Сачувана су два преписа *Реторике*,

³ Недавно се појавио превод овог уџбеника са славеносрпског на савремени српски језик, А. Мразовић, *Руководство за славенско красноречије* (прев. протојереј-ставрофор Миливој Мијатов), Нови Сад 2013, стр. 208. Иначе, Мразовићев термин „красноречије“ је у основи превод грчког термина *kallilogia*.

⁴ В. ближе Јелић, В., *Стерија и Квинтилијан*, Нови Сад 1988, 257. Вид. и Аврамовић, С., *Rhetorike techne – вештина беседничтва и јавни наступ*, Београд 2015, 166.

⁵ Ова два последња његова рада су објављена здружена у истим корицама, у оквиру едиције *Класици јужословенског права*, коју је годинама издавао НИУ Службени лист СРЈ: Поповић, Ј. С., *Природно право – Реторика*, Београд 1995. Оба текста су у том издању са оригиналног славеносрпског преведена на савремени српски језик (превод Татјане Суботин-Голубовић).

али ниједан рукопис није одштампан за његова живота, тако да се данас користи реконструкција у којој су та два преписа спојена у један.⁶

Стеријина *Реџорика* је, дакле, представљала средњошколски уџбеник, који није ни доживео да буде објављен. Писана је, између осталог, и под Мразовићевим утицајем, тако да је руковођена потребама и местом који је овај ђачки предмет заузимао у наставним програмима у XIX веку, односно са особеностима ондашњег система школства. Рефлектујући стање у многим другим државама тог времена, према Закону о школама, који је био Стеријино дело, у последња два разреда гимназије (под називом хуманиора) уз латински језик, који је био „најглавнији предмет поред српског“, нарочито истакнуто место су имали *реџорика* – по којој је носио име први разред „човечности“ и *йоеџика* – по којој се називао други разред „човечности“. Међутим, реторика је тада, наслањајући се на средњовековну образовну традицију, подразумевала целокупну теорију прозе (а не, као код Грка и Римљана, само науку о беседништву – усменој прози). Из тих разлога је и Стерија третирао реторику као један од делова теорије књижевности, која обухвата стилистику – теорију стила, реторику – као општу теорију прозе и, најзад, поетику – као теорију поезије. Такво место је реторика задржала и у нашим гимназијским уџбеницима чак и током прве половине XX века.⁷ Мада је реторика била у доба романтизма прилично потиснута, она се ипак обнавља кроз повећано интересовање за стилистику и лингвистику, тако да се на мала врата поново враћа у живот и почиње да се ослобађа крутих класицистичких канона.

Стерија дефинише реторику као „науку која правила красноречја излаже“ (дакле, као теорију беседништва, одвајајући је од самог беседништва као практичне дисциплине), али одмах додаје: „Предмет дакле реторике јесу сви састави, који у круг прозе спадају... Стари су под именом красноречја разумевали способност само беседничка слова састављати, по чему и реторика њиова била је *ars oratoria*. Теорија, или наука о осталим прозаичним саставима излагала се код њи у дијалектики и граматике“. Због ових специфичности Стеријина *Реџорика* садржи и многа општа правила теорије прозе, па чак и делове са саветима како се, на пример, састављају писма, историјски списи или преводи.⁸ Мада је беседништво третирао као један од

⁶ У том облику је ово дело објављено први пут у издању Веселинов, И., „*Реџорика Јована Стерије Појовића*“, *Зборник историје књижевности САНУ*, књ. IX, Београд 1974, 539–631. О овом Стеријиним тексту и нарочито о утицају Квинтилијана, написана је и једна запажена докторска дисертација на Филозофском факултету у Београду, в. Јелић, В., *црт. дело*.

⁷ В. на пример, Ђорђевић, П., *Теорија књижевности (стилистика, реџорика, йоеџика)*, Београд 1927.

⁸ Већ Квинтилијан, поред упутстава за усмено излагање, у своју расправу о образовању беседника укључује и неке савете за „прозне саставе“, пре свега за састављање писама, које сматра једном врстом „дијалога одсутних“. Епистографија (вештина састављања писама)

најважнијих делова прозе уопште („највиши ступањ уметничке прозе“), важан печат његовом делу дају расправе о садржајима које обухвата реторика у ужем, античком смислу. Ипак, све у свему, Стеријина *Реторика* не само да је замишљена првенствено као ђачко штиво, него је по својим карактеристикама одражавала тада владајући концепт о општој теорији прозе и реторици као њеном саставном делу.

После Стеријиног уџбеника, који је остао у рукопису, појавио се и први штампани уџбеник реторике у Србији из пера књижевника, позоришног делатника, професора Лицеја и касније директора гимназије у Београду Ђорђа Малетића.⁹ Потом је објављен и уџбеник за ђачке богословије *Омилийка или наука о црквеној словесности*, према уџбенику кијевског професора Амфитеатрова, а 1873. године Владимир Вујић је написао *Ойцџу реторику*.¹⁰ Све те књиге су носиле печат деветнаестовековног гледања на реторику и третирале је на прилично другачији начин него што ће се то чинити у 20. веку.

II

Важан импулс развоју реторике у свету дао је узлет једне специфичне дисциплине, која би се у ширем значењу могла назвати „нова реторика“. Под „новом реториком“ у ужем смислу данас се углавном подразумева њено посве модерно теоријско значење у контексту филозофско-теоријског правца који се развио после Другог светског рата, чијем ће уобличавању умногоме допринети белгијски филозоф и правник Хаим Перелман (*Chaim Perelman*).¹¹ Међутим, нова реторика у ширем смислу је још много пре тога настала са другачијим циљем и значењем, као реакција на стерилност класичне формалне реторике која се понајвише бавила теоријским моделима, а мање њеном

се нарочито развила у хеленистичко доба, а најстарије сведочанство о систематским упутствима која се тичу састављања писма даје Јулије Виктор, римски реторичар из IV века н. е. (који разликује пријатељска, учена и пословна писма), в. ближе Јелачић-Србуљ, В., *Реторика и Progymnasmata*, Београд 2005, 40. Међутим, правила о писању писма су се током средњег века, због тога што се реторика дуго доживљавала као општа теорија прозних састава (а не само усменог изражавања), најчешће укључивала у предмет реторике, што чини и Стерија.

⁹ Малетић, Ђ., *Реторика*, Београд 1855; исти, *Реторика, део друџи, Часина реторика*, Београд 1856. Између осталог, Малетић је био и писац драме *Ајошеоза великом Карађорђу*, која је приказивана у позоришту „Код јелена“ 1847. године. Касније је био члан одбора за изградњу Народног позоришта, позоришни педагог, а у осмој деценији 19. века и управник Народног позоришта.

¹⁰ Детаљну анализу првих српских уџбеника реторике успешно је извршио Јелић, В., „Елементи античке реторике у приручницима наших реторичара из XIX века“, *Зборник Матиче српске за класичне студије*, Нови Сад 1998/1, 79-89.

¹¹ Вид. детаљно Хасанбеговић, Ј., *Перелманова љавна логика као нова реторика*, Београд 1988 (2006).

практичном вредношћу и употребом. Корени тог процеса се уочавају већ крајем 18. века, када је шкотски професор реторике и књижевности Хју Блер (*Hugh Blair*) објавио књигу у којој се није бавио само теоријом беседништва, него је нудио читаоцима и практичне савете. Следећи важан искорак је учинио француски писац Корменен (*Louis-Marie de Cormenin*), који је под псеудонимом Тимон (*Timon*) објавио у 19. веку *Беседничку књиџу* (*Livre des orateurs*), подстирући нове стазе за развој нешто другачије, *примењене* реторике. У првом делу он даје савете беседницима, а у другом наводи примере добрих говора, уз њихову анализу, напуштајући постепено формалистички и елитистички концепт тадашње класичне реторике. Ипак, највећи помак у новом, практичном приступу реторици који је прилагођен импулсу савременог човека 20. века, у времену када либерализам, општа демократизација друштва, индустријска и технолошка револуција узимају маха, дао је Дејл Карнеги (*Dale Carnegie*) у САД.¹² Реторика Дејла Карнегија није искључиво теоријска, већ веома прагматично оријентисна дисциплина. Њен циљ није да само проучава одређене моделе и форме изражавања, стилске фигуре и лингвистичке финесе. Она тежи да научи људе како да говоре сугестивно и релативно брзо дођу до видљивих резултата и напретка у свом беседничком наступу, а тиме и до успеха у каријери на све захтевнијем тржишту. Отуда је Карнеги брзо стекао светску славу, па и велико богатство, јер су се његове књиге објављивале и продавале фантастичном брзином (књига *How to Win Friends and Influence People* је доживела преко 40 издања), преводиле су се на скоро све језике, а његов метод подучавања вештини јавног наступа је постао парадигматичан.

Таква нова, примењена реторика, којој неки критичари оспоравају вредност, тако да појму *public speaking* неретко дају прилично пејоративан призив као роду мање вредности, постаје све више мултидисциплинарна. Она користи сазнања модерне психологије, социологије, андрагогије, комунологије, нарочито теорије масовне културе и комуникације и других модерних дисциплина. Она се окреће потребама модерног, просечног човека, губећи елитистички карактер. Класична реторика је тридесетих година 20. века сасвим потонула, па је чак била потиснута и у школама до те мере да су се уместо уџбеника реторике почели да користе приручници за јавни наступ. Управо је зато, и баш у то време, Ајвор Ричардс (*Ivor Richards*) покушавао да реформише стари приступ реторици, не би ли јој удахнуо нови живот.¹³ Нова

---

¹² Рођен као *Carnagey*, своје презиме је кориговао у *Carnegie*, како би га лакше памтили и везивали за једног од највећих америчких богаташа и добротвора *Andrew Carnegie*-а, са којим није имао никакве сродничке везе. Његове најпопуларније књиге су *Art of Public Speaking* (1915), *Public Speaking: a Practical Course for Business Men* (1926), *Public Speaking and Influencing Men in Business* (1932), *How to Win Friends and Influence People* (1936).

¹³ Richards, I. A., *The Philosophy of Rhetoric*, New York-London-Oxford 1936.

реторика се увелико разликовала од античке грчко-римске, пре свега по томе што је, како то види Едвард Корбет (*Edward P. J. Corbett*), била све више невербална (говор тела постаје важнији од речи), друштвена (више води рачуна о групама људи него о појединцу), принудна (подастире захтеве о којима се не расправља, пре него што формулише уверљиве молбе) и непомирљива (више нагиње ка томе да шокира слушаоце него што се служи техникама додворавања).¹⁴ Или, како је то дефинисао Кенет Бурк (*Kenneth Burke*),¹⁵ кључна реч за стару реторику је била „уверавање“, а за нову реторику је то реч „идентификација“, која може укључивати и подсвесне факторе. На тим основама је промена карактера реторике и њено демократизовање кроз *public speaking* доминирало већ од пре половине 20. века.

III

У таквим околностима, приближно у време када је таква, примењена реторика, а нарочито Карнегијев приступ овладао светом, у Србији се појављује прилично оригинално дело Бранислава Нушића, наш најпознатији и најутицајнији предратни уџбеник реторике.¹⁶ Могло би се рећи да је Нушић

¹⁴ Edward P. J. Corbett, *Classical Rhetoric for the Modern Student*, Oxford 1990, VII.

¹⁵ Burke, K., *A Rhetoric of Motives*, Berkeley-Los Angeles 1950.

¹⁶ Нушић, Б., *Реторика*, Београд 1933. Друго издање је било убрзо објављено, већ 1938. године, али Нушић га није дочекао, јер се упокојио у јануару те године. Међутим, број нових издања Нушићевог *Реторике* која су се нагло почела да појављују у последњих пар деценија тешко да је могуће са прецизношћу набројати, јер су се разни издавачи скоро утркивати ко ће је пре издати (прво репринт издање је сачинила издавачка кућа *Vajajt* у Београду 1989, а најновије је објавила издавачка кућа *Талија* 2016. године). То најбоље доказује актуелност овог Нушићевог дела и очигледну потребу тржишта за једном таквом књигом чак и данас.

Посебан куриозитет и слику стања у нашем издаваштву представља репринт издање Нушићевог *Реторике* издавачке куће *Asee* из 2009. године. Ту се преузима и дизајн корица оригиналног издања, а у „опису књиге“ се од речи до речи, без цитирања, преноси текст аутора овог прилога, који је објављен у књизи *Rhetorike techne – вештина беседничтва и јавни настава*, Београд 2008, 169-170, а који гласи: „Најзначајнији предратни уџбеник реторике у нас је дело комедиографа и правника Бранислава Нушића. Његова *Реторика* је одмах стекла славу – први пут је објављена 1934, а друго издање је доживела већ 1938 године – за разлику од Стеријиног, Нушићево *дјело* је уџбеник примењеног беседничтва. Будући да је неколико година предавао реторику на Војној академији у Београду, он саставља сасвим практичан приручник, у који уноси доста сопственог педагошког искуства: отуд текст нема претензија да представља општу теорију прозе. Главна питања на која аутор обраћа пажњу је анализирање беседе (њених врста, особина, функција, начина растављања), беседника (који мора испуњавати одређене спољашње услове (излед, глас, коришћење гестикације, као и унутрашње услове – етичку вредност, убеђење, знање, моћ владања собом) и аудиторјум (који дели на анонимни-маса и неанонимни хомогени и нехомогени, као и позитивни, негативни и неодређени). *При том* Нушић често у маниру *public speaking* инструктора,

њиме засновао модерну реторику код нас и да је траг који је на тај начин оставио скоро подједнако дубок као онај којим је обележио српску комедиографију и позориште.¹⁷ Он баштини и класични приступ, али у приличној мери прихвата иновације које је донело ново доба и примењена реторика. Нушић не бежи од теорије и класичне реторике, још мање од историје беседништва (којој посвећује велику пажњу и простор), али се труди да правила класичне реторике проширује и ставља у функцију инструкција које успешније могу довести до практичних резултата и успеха. За такво опредељење је било потребно доста мудрости, познавања најновијих токова у свету, али и прилично храбрости, јер је то представљало искорак у свет бројних непознаница и великих научних и стручних дилема.

Нушић је очигледно био свестан колико је тешко дефинисати реторику и одлучити се којим путем кренути. На том путу се јављају многа основна питања: да ли је реторика наука или вештина, да ли има своје аутономно подручје проучавања или је састављена из позајмица од других научних дисциплина, јесу ли реторика и беседништво синоними или имају различито значење, да ли она обухвата само изговорену или укључује и написану реч, да ли и педагогија спада у реторику, итд. То су само неке од недоумица које се рађају у вези са одређивањем појма реторике и беседништва. Затим се ту преплићу старо, традиционално и новије схватање реторике између којих постоји велика разлика. Има аутора који тврде да је оваква неодређеност појма добра, јер флексибилност у тумачењу дозвољава реторици, као Алиси из земље чуда, да буде колико год неко жели мала или велика, у зависности од тога коју пилулу неко жели да прогута.¹⁸ Какогод се те бројне

даје сасвим практичне савете у вези са ова три основна елемента од којих зависи успешан беседнички наступ. Уз то, он укратко излаже историју беседништва и нуди богат избор примера најуспешнијих говора из старог, средњег и новог века. Мада су протекле многе деценије од њеног настанка, Нушићева *Реторика* још увек представља један од најбољих уџбеника беседништва на нашем језику“. Једино што је реч „дело“ овде претворена у реч „дјело“, а на почетку претпоследње реченице је убачено „при том“ (италиком обележио С. А.).

¹⁷ Можда је у питању само коинциденција, али је веома симптоматично да су, као и Нушић, први српски посленици на пољу реторике били везани за комедиографију (Стерија) и позориште (Малетић). Таква везаност има своје објашњење у чињеници да беседник у приличној мери има шта да научи од глумаца, мада се при том непрестано излаже ризику од „глуматања“, вид. више С. Аврамовић, *Rhetorike techne – вештина беседништва и јавни настап*, Београд 2015, 275-276. Но, Стерију и Нушића повезује још и чињеница да су обојица правници, што такође може бити важна околност. Снажна и убедљива аргументација, ваљана логика, сугестивно и јасно изношење ставова представљају неке од најважнијих особина доброг правника, што су несумњиво и најважније особине доброг беседника.

¹⁸ Bazerman, Ch., *A Contention Over the Term Rhetoric, Defining the New Rhetoric*, London – New Delhi 1993, 3. О проблемима при дефинисању реторике вид. Станојевић, О, Аврамовић, С., *Ars rhetorica – вештина беседништва*, Београд 2002, 13. Колико су та питања контроверзна јасно открива и несагласје коаутора у поменутом уџбенику: док О. Станојевић сматра да није оправдана подела на реторику и беседништво и те појмове сматра синоними

теоријске квадратуре круга решавале и којигод се одговори нудили, неспорно је једино да је нова реторика успела да поврати значај већ сасвим маргинализованом класичној реторици, која се великим делом претворила у *l'art pour l'art* дисциплину и изгубила свој некадашњи доминантни положај. Нушић је извесно и сам био у дилеми у којој се мери треба бавити теоријским питањима на стари начин, а колико давати веома практичне, понекад скоро бизарне савете из арсенала *public speaking* приступа. То колебање великим делом открива његов покушај да дефинише реторику, свестан да од тог опредељења мора зависити и његов основни приступ у овој књизи.

У покушајима да одговори на вечно питање да ли је реторика наука, уметност или вештина, он се јасно опредељује за прву (старију) солуцију. Шта више, први део своје књиге насловљава без оградe као „Наука о беседништву“. На трагу старе школе Нушић вели да „наука која нас учи да лепо писмено изражавамо своје мисли зове се *стилсџика*, а наука која нас учи да лепо усмено изражавамо своје мисли, зове се *реџорика*“. ¹⁹ Ипак се, међу првима код нас, Нушић усуђује да на опрезан начин критикује тадашњу теорију књижевности засновану на старом приступу који почива на троеоби: стилистика, поетика, реторика, а који реторику доживљава само као једну варијанту прозе. Нушић отвара простор за другачије разумевање реторике као специфичне, посебне науке, чак „науке над наукама“. Он указује на то да је реторику као науку третирао већ античка грчка мисао, нарочито Аристотел, као један од многобројних грчких писаца уџбеника под називом *rhetorike techne*.²⁰ Шта више, Нушић сматра да се може рећи да од Аристотела, који је био зачетник многих других наука, почиње и реторика као посебна наука (што је, додуше, теза о којој би се озбиљно могло дискутовати).

Мада своју књигу насловљава једноставно, само као *Реџорика* (дакле, наука о беседништву), он слободно залази у просторе нове реторике и не задржава се искључиво на терену учаурене теорије беседништва. Нушић увелико говори о значају других дисциплина које беседник треба да познаје,

мима (Станојевић, О, Аврамовић, С., 19), дотле Аврамовић, С., *Rhetorike techne*, Београд 2015 (2008, 2009), 19-22 нашироко образлаже аргументе због чега ове појмове не треба доживљавати као синонине, тврдећи да реторика представља теорију, скуп правила о лепом говору, а беседништво (говорништво) праксу у којој се та правила примењују.

¹⁹ Нушић, Б., 15-16. На то он додаје да „реторика није наука која учи беседништву, већ правилима и законима ове уметности која имају да послуже као основе за вежбе којима се тек може постићи прави успех... Беседничка се вештина се дакле не може никада стећи систематским учењем, већ једино живом вежбом“, 18. Дакле, за Нушића је реторика наука, а беседништво уметност, вештина, али прави разлику између уметности која је „стваралачка“ и вештине која је „извођачка“, 34.

²⁰ Аристотел, *Реџорика* 1-3 (прев. М. Вишић), Београд 1987. Иначе, скоро сваки грчки учитељ беседништва, почев од једног од првих – Коракса, који је подучавао говорничком наступу људе на Сицилији после пада тираниде, имали су своје *rhetorike techne*.

као што су граматика, синтакса, стилистика, логика, али и психологија, естетика, етика, једном речју пледира за мултидисциплинарност реторике и тако јој уистину и приступа.

Нушић пажљиво анализира појам и значај беседе и беседника, док аудиторијуму („слушалишту“) посвећује мање пажње него тадашња савремена нова реторика. Ипак, указује на разлике између анонимног и неанонимног слушалишта, хомогеног и нехомогеног аудиторијума, „ментално једнаких“ и „ментално неједнаких“ слушалаца, позитивних, негативних и неодређених слушалаца, а посебно скреће пажњу и на специфичност говора „гомили“, потпуно пратећи ставове Гистава ле Бона о психологији масе и указујући на посебне захтеве који прате такву врсту говора. Тиме је Нушић био сасвим на трагу нових домета савременог приступа и захтева које новој реторици намеће ново доба.

Приликом анализе беседе (њених врста, особина, функције, начина састављања), он се више држи традиционалних ставова, нпр. подела говора на увод, излагање и закључак, и не препоручује нагли и изненадан увод, како то чини *public speaking*, који саветује да се снажним и неочекиваним почетком говора привуче пажња публике („*grab your audience*“). Али, Нушић указује да увод није битни саставни део беседе и сугерише да, увод може бити сасвим кратак или може сасвим изостати, додуше превасходно у посебним врстама беседа (духовне, војничке, судске беседе). На трагу психологије модерног човека, он сугерише да се говор може започети анегдотом, досетком, итд. С друге стране, примере за такав, модеран приступ тражи у античкој реторици. На тој тачки се може препознати Нушићево стратешко теоријско, али рекло би се и интимно људско опредељење. Нушић као да поручује: нова реторика јесте вредна и корисна, али много тога црпи из класичне реторике, која није сасвим превазиђена и због тога, прилично консеквентно, примере за оно што би била порука нове реторике, он често илуструје примерима из античког беседништва. Склоност ка традиционалном приступу осликава и табела којом илуструје поделу говора и његове саставне делове. То долази до изражаја и у занимљивом, измишљеном примеру говора који држи посланик у скупштини поводом спорног граничног питања са суседном државом и његове агресије на територију земље.²¹ Другим речима, већ на основу ових делова се може распознати његово методолошко опредељење да се добрим делом ипак ослања на класичну реторику, али да је растерети од формалних наслага, класификација и расправа које су је угушиле, и да је освежава елементима модерне, примењене реторике.

Нарочито је уочљиво да Нушић избегава класичних, популарних „пет канона реторике“. Код њега нема поделе беседе на тзв. *inventio* (предмет и

---

²¹ Нушић, Б., 73-75.

циљ беседе), *dispositio* (подела, организовање говора), *elocutio* (стил, језик беседе), *memoria* (памћење говора), *pronuntiatio*, *actio* (излагање, држање говора). То је био стандард вековима уназад, заснован првенствено на класичном античком делу *Rhetorica ad Herennium*, које је настало крајем 1. века пре н. е., приближно кад и Цицероново *De oratore*.²² За разлику од античког узора, Нушић говори најпре о „склопу беседе“, под којим подразумева организовање говора (што би класична реторика називала *dispositio*), али при том сугерише стару поделу на „увод или приступ“, излагање и закључак.²³ Следећи поднаслов му гласи „Како се гради беседа“, где указује на важност да беседник има на уму јасно одређену мисао, „и то једну једину. Ништа опасније но имати више мисли, па ма оне све биле из исте области“. На том месту Нушић, додуше врло сажето, говори и о припреми беседе. Следећа тема му је „Елементи беседе“, где указује да беседник, поред општих, мора водити рачуна и о посебним елементима за сваку врсту беседе, па тако даје савете за елементе политичке, судске, духовне, војничке и осталих беседа (научна, посмртна, похвална, пригодна). Ова његова целина готово сасвим излази из оквира традиционалних „пет канона реторике“. Најзад, значајну пажњу поклања реторском стилу (класични *elocutio*). И то је све од класичне реторике у оквиру дела који посвећује беседи.²⁴

Еклектички приступ код Нушића се открива и на месту када у ствари индиректно говори о томе како треба припремати говор (писати га у целисти и научити напамет, сачинити концепт – „беседа у белешкама“ или импровизовати). Он указује на опасности коју носи написана беседа коју би говорник читао и рекло би се да беседу на основу концепта сматра најчешћом и најкориснијом. Шта више, као пример даје на крају књиге један лист белешки Жоржа Клемансоа, на основу којих је одржао трочасовни говор пред Први светски рат.²⁵ Додуше, питање је у коликој мери би тако сведене и на први поглед прилично конфузне белешке на девет листића какве је направио Клемансо могле помоћи говорнику. Данас је писање концепта (*notes*) данас

²² *Rhetorica ad Herennium* непознатог аутора (мада се традиционално приписује Цицерону) је од 4. века н. е., када је поново откривена, па све до 16 века, постала је основни узор и најпопуларније штиво у средњем веку и ренесанси. Она се сматрала за „нову реторику“, за разлику од Цицероновог дела *De oratore*, на које се гледало као на „стару реторику“. *Rhetorica ad Herennium* је најстарија сачувана књига о реторици на латинском језику. С обзиром на лак и практичан приступ уз много примера, она је постала најпопуларнији уџбеник реторике кроз векове, а њени постулати се у доброј мери користе и данас.

²³ Нушић, Б., 63.

²⁴ Мада је много више оријентисан на *public speaking* узоре, аутор ових редова се у својој књизи више придржава „пет канона реторике“ (наравно уз мноштво других тема у оквиру те основне поделе) и изоставља само део *memoria*, коме налази место у поглављу о особинама беседника, Аврамовић, С., 192.

²⁵ Нушић, Б., 79-81.

прерасло у читаву малу науку. У детаље састављања концепта Нушић не улази, што с друге стране представља омиљену *public speaking* тему која се нашироко елаборира. Исто тако, у делу где говори о беседнику Нушић указује, али веома сведено, на то колико је важна „спољашност беседникова“ (што данас представља један од веома детаљно простудираних елемената, коме се посвећује далеко већа пажња).²⁶

Оно што је нарочито поучно код Нушића за савременог говорника је изузетан значај коју придаје артикулацији, а нарочито правилном изговарању појединих гласова, пре свега вокала, и у том делу више подсећа на *public speaking* учбеник. На тај део Нушићеве књиге би ваљало упућивати сваког данашњег младог беседника, поготово с обзиром на то да је мрмљање, лењост усана, мешање вокала („Баоград“ уместо „Београд“, „валим“ уместо „волим“ и сл.) исувише често присутна појава. Он дикцију, на трагу Квинтилијана, с правом назива „усном интерпункцијом“ и даје у вези са тим драгоцене савете, као и о различитим аспектима и правилима модулације.²⁷ Велику пажњу поклања и „немим органима“ – покретима, изразу лица, гестикалацији, упоређујући с правом на појединим местима глуму и беседништво. Поред тзв. „спољашних услова“ (изглед, глас, коришћење гестикалације), Нушић нарочито скреће пажњу и на „унутрашње услове“ – етичку вредност говора, убеђење, знање, моћ владања собом.²⁸ Када говори о гесту на више места он личи на *public speaking* учитеља, нарочито када описује поједине покрете. Али, када се бави етичком вредношћу беседе, он се потпуно руководи Платоновим начином размишљања, истиче значај врлине као основног услова који мора да испуњава беседник и игнорише модерне тенденције које су прилично релативизовале етичку димензију говора и говорника.²⁹

Може се наводити још много примера који указују да је Нушић оклевао да се у потпуности препусти савременим трендовима нове реторике, али да је ипак на појединим местима усвајао њене ставове и напуштао класичне. Ипак, у основи он зазира од тога да се до краја упусти у модерни приступ, да у већој мери даје практична упутства, да слободније ломи класичне клишее, да сугерише агресивнији приступ аудиторijуму. Оно што је донекле необично имајући у виду његову склоност ка комедиографији, је чињеница да он не подвлачи потребу да у говору ваља прибегавати духовитостима, да често треба користити реторска питања и сл., што је један од најважнијих императива нове реторике.

---

²⁶ Нушић, Б., 102.

²⁷ Нушић, Б., 120-126.

²⁸ Нушић, Б., 132-141.

²⁹ Нушић, Б., 133-134. Нова реторика (и у ужем и у ширем смислу) не истиче много етичку компоненту говора, па чак ни Перелман не обраћа много пажње на карактер и друге личне особине беседника. За Нушића су то, међутим, изузетно важни елементи.

Другим речима, Нушић се одлучио за средњи пут, који је ближи класичној реторици, али оној чије поруке разумева модеран човек и која је добро прилагођена модерном времену. Исто тако, он прилично сведено говори о ономе што је главна тема њему савремених приручника за *public speaking*. На први поглед необично може изгледати и Нушићева одлука да од 549 страна његове књиге, само прве 162 стране говоре о реторици и беседништву, где је успео да изложи нешто теорије и неке практичне савете. Насупрот томе, други део књиге чини веома исцрпно излагање о историји беседништва (165-252), што говори о Нушићевом уверењу да се из историје беседништва може много научити. Најзад, следећи Квинтилијана, који је препоручивао да се што више проучавају туђи говори, Нушић трећи, завршни и најобимнији део књиге (255-544), посвећује богатој збирци „примера из беседништва“. Наравно, при том треба имати на уму да је ову књигу писао првенствено за потребе Војне академије на којој је предавао Реторику, али је очигледно да је ипак имала веће амбиције.

IV

Без обзира на поменуте околности и извесна ограничења, Нушић је сачинио књигу о реторици која је у Србији створила особени идентитет ове дисциплине, која је за то доба била, па и до данас остала прилично модерна. Мада је првенствено писано као уџбеник за једну образовну установу, његово дело је представљало много више од тога, јер је одмах стекло бројну и разноврсну читалачку публику. Не само да је та књига успешно обавила своју просветитељску улогу у време када је написана, већ је и данас један од бестселера за којим радо посежу многи издавачи. Није могуће отети се утиску да је за успех овог подухвата једним делом заслужно и његово врсно познавање позоришне уметности, глуме и специфичног споја писане (сценарио) и изговорене речи (интерпретација). Савршено свестан до које мере се писана и изговорена реч могу допуњавати и колико се једном истом тексту може давати различити призвук, па и значење, у зависности од начина на који се он изговори, Нушић шаље јасну поруку да беседник мора да по мало буде и глумац, али да у томе никако не сме да претера. С друге стране, његову *Реторику* јасно профилише и чињеница да је Нушић по основној вокацији правник. Не само када пише о судској беседи, већ нарочито када дефинише одлике беседе уопште, из њега као да говори добар адвокат који првенствено води рачуна о основној идеји говора, његовом циљу, а нарочито о „завршности“ беседе, где истиче да она мора бити изречена у једном даху и наврату.

Међутим, са ове дистанце, рекло би се да највећу врлину његовог дела чини околност што је Нушић је нашао праву меру између класичне реторике као теорије и савремене нове реторике као примењене реторике. У томе је најважнији његов допринос, а вероватно и разлог трајности и универзалности те његове књиге. То што је Нушић донекле оклевао у настојању да „модернизује“ класичну реторику и што је то чинио са опрезом и мером, данас се испоставља као његова најважнија предност. Своју виталност и популарност коју има све до данашњих дана Нушићева *Рејторика* дугује понајвише доброј концепцији, складном споју класичне реторике са појединим достигнућима нове реторике из времена у коме је живео.

Јер, и данас, после свих узлета нове реторике, после оживљавање реторике као педагошке дисциплине у америчким колеџима и на универзитетима почев од 60-их година прошлог века, снажно одјекују гласови великих ауторитета попут Едварда Корбета (*Edward Corbett*), који сматрају да је класична реторика још увек корисна и делотворна, „можда чак и више од различитих курсева који су је заменили“.³⁰ Нушић је, у ствари, српски Корбет, само се појавио тридесетак година пре њега. Као што је Корбет извршио снажан утицај на модерну америчку реторичку мисао и подучавање реторици кроз адаптирање класичне реторике, тако је и Нушић учинио сличну ствар, можда и несвесан какву ће популарност и домете доживети његово дело нити да у суштини зацртава пут даљег развика српске реторике. Сличним путем – комбиновањем античке реторике и *public speaking* приступа – тек много година после Нушића, кренули су Обрад Станојевић и писац ових редова у свом уџбенику *Ars rhetorika*, а тај правац је настављен још слободније у књизи *Rhetorike techne*.³¹ Пре тога је у Србији доминирао класични, академски приступ реторици, који јој превасходно прилази као филозофској, моралној и естетској категорији.³² Други тренд, који је нарочито

---

³⁰ Edward P. J. Corbett, *Classical Rhetoric for the Modern Student*, Oxford 1965, VII: „the elaborate system of the ancients, which taught the student how to find something to say, how to select and organize his material, and how to phrase it in the best possible way, is still useful and effective – perhaps more useful and effective than the various courses of study that replaced it.“ Каснија издања његове књиге (1971, 1990) задржавају исти приступ у коме се бране вредности традиционалне реторике. Он ту још снажније и експлицитније указује на то који су принципи и пракса класичне реторике још увек оперативни у савременом друштву, иако се пажња каснијих истраживача све више окретала ка емоционалној и психо-физичкој динамици која утиче на пријем и акцију слушаца (Edward P. J. Corbett, *Classical Rhetoric for the Modern Student*, Oxford 1990, VIII).

³¹ Станојевић, О, Аврамовић, С., *Ars hetorica*, 8; Аврамовић, С., *Rhetorike techne*, 12-13, 28-34.

³² Тој групи припадају пре свега две изузетне књиге на српском језику, Петровић, С, *Рејторика*, Ниш 1975 (Београд 1995) и Тадић, Љ., *Рејторика – увод у вештину беседништва*, Београд 1995.

заступљен у америчкој литератури, који се труди да што више заобиђе теорију и историју, већ се бави првенствено практичним саветима како припремити говор, како избећи трему, како везати пажњу слушалаца, био је код нас познат углавном кроз превод Карнегијевих радова.³³ У таквим околностима, на трагу Нушића, Станојевић и Аврамовић су покушали да помире ова два схватања, да се не оглуше о мудрост ранијих векова, али да не занемаре и нека правила која су резултат модерне „упрошћене реторике“, реторике приближене савременом човеку. Нушић је у том смислу представљао инспирацију и охрабрење. И мада је његов искорак ка „новој реторици“ знатно срамежљивији и опрезнији, концепт који је он зацртао се наставио и проширио.

После свих лутања, падова и успона реторике у прошлим вековима, по свој прилици је данас најбољи начин за преживљавање реторике пут „негде између“, пут какав је у основи заступао Нушић: не занемаривати поруке и поуке класичне реторике, али их комбиновати са елементима нове реторике, захтевима и темпераментом савременог доба. Реторика је данас у опасности да се сведе на огољени *public speaking* који даје брзе и практичне резултате, на инстант курсеве јавног наступа од неколико дана или недеља, а који стварају привид да се нешто научило. Загребати само по површини, а не разумети и не упознати суштину, не водећи рачуна о етичким и моралним императивима, само једнократно и привремено може бити од користи. С правом каже један савремени аутор да је реторика исувише важна да би била препуштена данашњим експертима за маркетинг,³⁴ а додали бисмо, и самозваним експертима за јавни наступ који ничу на све стране.

Зато је Нушићев приступ и данас најплодоноснији – не напуштати вредности и упутства класичних аутора, али у њих укомпоновати један број искустава нове реторике. Ова Нушићева књига и даље живи јер је нашла добру меру између класичног и модерног, а неспорно обележила ову дисциплину у Србији све до данас.

---

³³ Carnegie, D., *Psihologija uspjeha I: Kako steći prijatelje i naklonost ljudi*, Zagreb 1990; Carnegie, D., *Psihologija uspjeha II: Kako zaboraviti brige i naći zadovoljstvo u životu*, Zagreb 1990; Carnegie, D., *Psihologija uspjeha III: Kako steći samopouzdanje i savladati govorno umijeće*, Zagreb 1990.

³⁴ Susan E. Thomas, *What is the New Rhetoric*, Cambridge 2007, XII.

*Sima D. Avramović, Ph. D., Full Professor
University of Belgrade
Faculty of Law Belgrade
sima@ius.bg.ac.rs*

Nusic and Rhetoric in Serbia

Abstract: *The author analyzes characteristics, importance and impact of the celebrated book *Rhetoric from 1933*, written by a famous Serbian lawyer and comedy writer Branislav Nusic. The a. points to shortage of literature about rhetoric among the Serbs in Hungary, and afterwards in Serbia, pointing that the most important book about rhetoric in XIX century was written not before 1844, also by a comedy writer, lawyer and one of the first law professors Jovan Sterija Popovic (but it was saved as a manuscript, which was published after 150 years in 1995). He also points to the position of rhetoric and of the literature about rhetoric in the world in the last centuries. He delineates route from the time when rhetoric entered into a crisis due to its formal and infertile approach up to appearance of the “new rhetoric” in a wider meaning (differing it from Perelman’s “new rhetoric” in the strict sense), namely until appearance of the modern “public speaking” approach and impact of Dale Carnegie.*

*The a. finds many examples where Nusic’s *Rhetoric* reflects his commitment to classical rhetoric, but also recognizes important steps toward its modernization. His attempt to update classical rhetoric was performed cautiously and with a proper measure. Therefore the a. is of opinion that it was Nusic’s most important advantage, virtue and contribution. The flow of time has shown that it was his specific contribution to the identity of this discipline among the Serbs, as many generations were educated on his book, until our times. It is due to excellent concept and harmonious compound of classical rhetoric and elements of rhetoric from the first half of XX century. The a. compares Nusic with a modern American scholar Edward Corbett who claimed that classical rhetoric is still useful and effective – perhaps more useful and effective than the various courses of study that replaced it. Finally the a. points to dangers of unrefined public speaking trends. He insists that, upon Nusic’s identity trace, rhetoric should be based still our times upon proper combination of classical rhetoric values and experiences of the new, public speaking, applied rhetoric.*

Keywords: *Classical rhetoric. – New rhetoric. – Public speaking. – Sterija. – Edward Corbett.*

Датум пријема рада: 01.04.2017.